

SOSYO-EKONOMİK, KÜLTÜREL VE FİZİKSEL YÖNLERİYLE GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE KUMKAPI

Araş. Gör. P. Pınar ÖZDEN *

İstanbul'un Eminönü ilçesine bağlı bucaklarından biri olan Kumkapı, geçmişte oldukça eskilere dayanan, Ermeni, Rum, Müslüman halkın birarada yaşadığı ve zengin bir fiziksel çevre yarattığı semtlerdendir. Yüzyıllar boyu birlikte yaşayan bu kozmopolit halk, Kumkapı'da camiler, çeşmeler, hamamlar, Rum ve Ermeni kiliseleri gibi etkileyici eserler inşa etmişlerdir.

Söz konusu eserlerden bir kısmı günümüze dek yaşayabilmiştir; ancak ne yazık ki bu karakteristik doku, gündün güne özelliğini yitirmektedir. 1900'lü yılların başından ortalarına dek, İstanbul'un en seçkin ailelerinin yaşadığı kozmopolit bir semt olan Kumkapı'nın geleneksel dokusu, çoğu kagir olan yapılarıyla zamana karşı gösterdiği tüm dirence rağmen tahrip olmaktadır.

I. Tarihsel Gelişim Sürecinde Kumkapı

Kumkapı'yı konu alan kaynaklar incelendiğinde, semtin XV. yy'da var olmakla birlikte, esas gelişimine XVI. yy'dan itibaren başladığı ve ancak XVII. yy'da İstanbul'un önemli semtlerinden biri haline geldiği anlaşılmaktadır. XVI. yy'da Eminönü'nün, şehrin merkezi sayılan yerlerin dışında kalması da, bu durumu doğrulamaktadır¹.

Sulumanastırda'ki Ermeni patrikhanesinin XVII.yy'ın ilk yarısında Kumkapı'ya taşındığı dikkate alınrsa, henüz bu dönemde bile burada yerleşik bir nüfusun varlığından söz etmek mümkündür. Gerçekten de, II. Mehmed'in, 1453'te İstanbul'u fethinden

sonra buradaki Rumlar nüfuzunu kırmak için Anadolu'dan Türk ve Ermeni nüfus getirtip, Ermenilerin bir kısmını da Kumkapı'ya naklettiği bilinmektedir².

XVII. yy'da kentin en yoğun nüfuslu alanlarından biri olan Kumkapı, o dönemlerde "Kondoskali"³ ya da "Kondoskalion"⁴ adlarıyla anılan bir liman yerleşmesidir.

Tarihsel gelişim süreci içinde, Kumkapı'daki yangınların fiziksel mekan üzerindeki rolü çok büyüktür. Bilindiği gibi depremler ve yangınlar, Bizanz İstanbul'unun en önemli sorunları olmuştur. Kentteki kagir yapılar depremler tarafından, ahşaplar ise yangınlarla yokdilmekte idi. Yangınların büyük tahribatları nedeniyle kent, kentsel ve yapısal düzen açısından hemen her on yılda bir değişikliğe uğramaktadır. Cumhuriyete kadar olan dönemde, İstanbul'da her yıl olan yangınlardan başka, bir kaç yılda bir mahalleri silip süpüren yangın felaketleri yüzlerce yıl sürüp gitmiştir⁵.

Kumkapı da bu yangınlardan payına düşeni almış ve yüzyıllarca dokusu tahrip olmuştur. XVII.yy ve sonrasında vuku bulan büyük yangınlarda pek çok mahalle nerdeyse tümüyle yanıp ortadan kalktığı halde, bunların tekrar imar olunarak, aynı isimlerle günümüze kadar geldiği bilinmektedir⁶.

Semtin 18. yy sonları -19 yy. başlarında yapılmış haritaları bugünkülerle karşılaştırıldığında, günümüz Kumkapı'sından pek de farklı bir dokuya sahip olmadığı görülür. Buna bakarak, semtin bugünkü dokusunun, yangın sonrası döneme ait olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

² TUĞLACI P., *Ermeni Kiliseleri*, İstanbul 1994, s.51.

³KÖMÜRÇÜYANE.C., Çev. ANDREASYAN H.D., *İstanbul Tarihi - XVII Asırda İstanbul*, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 506, İstanbul 1952, s.95.

⁴ TUĞLACI P, *a.g.e.*, s.31.

⁵ KAYRA C., *Eski İstanbul'un Eski Haritaları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları No: 1, İstanbul 1990, s.58.

⁶ AKTEPE M., "XVIII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1957, c.III, s.124.

* İ.Ü. S.B.F. Kamu Yönetimi Bölümü
Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı

İORHONLU C., *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1984, s.83.

II. Fiziksel Yapı:

II.1. Yerleşim Özellikleri:

Yapılaşma düzeni incelendiğinde, semtin küçük ve dar parseller üzerine bitişik düzende yerleşmiş 2-3 katlı konutlardan oluşan formu kolaylıkla algılanabilir.

Geniş bir meydana başlayarak ınsal sistemle yayılan yüpo adalarını, dikdörtgen ya da dikdörtgene yakın formulu düzgün yapı adaları takip eder. Boş arsa, hemen hemen hiç yoktur. Boş alanlara daha çok yapı adalarının ortasında rastlamak mümkündür. Bunun yanında, yanar ya da yıkılan yapıların boş aralarıyla da yer yer karşılaşılabilir.

Semt sekiz mahalleden oluşmaktadır. Nişanca, Katip Kasım, Mimar Kemalettin, Saraç İshak, Mesih Paşa, Muhsine Hatun, mimar Hayrettin ve Şehsuvar Bey mahalleleridir. Bu mahalleler arasında, Muhsine Hatun mahallesi, Şehsuvar Bey mahallesi ile Nişanca ve Saraç İshak mahallelerinin bir kısmı, bozulmalara rağmen, eski dokunun oldukça yoğun bir biçimde hissedilebilmesi nedeniyle dikkat çekicidir.

Kumkapı, tarihsel süreç içinde, sürekli olarak fiziksel dönüşümlere sahne olmuştur. XVII. yy'da başlayan büyük yangınlar burada en önemli faktör olmakla birlikte, 1874'te demir yollarının sahil surlarından geçirilmesi ve surların bu nedenle zarar görmesi, 1956-1958 yıllarında sahil yolunun açılması⁷ gibi uygulamalar da fiziksel yapının dönüşümünü hızlandıran faktörler olmuştur.

Semtte meydan ve civarında yaptığımız "mevcut doku analiz çalışması" şu sonuçları vermiştir:

i) Çalışma alanı sınırları içindeki toplam 610 yapının 402 adedi, yani % 66'sı üç ve dört katlı yapılardır. Bunu, 129 yapı ile, yani %21.1'lik yüzde ile 1 ve 2 katlı yapılar izlemektedir. Beş ve üzeri kata sahip 79 yapının payı ise % 12.9 olarak belirlenmiştir.

ii) Yapım cinsleri incelendiğinde, yapıların büyük bir kısmının kagir yapı olduğu görülmüştür. Bu geleneksel dokunun bozulmaya başladığını, betonarme yapıların semtte çoğalması ile izlemek mümkündür. Bunların sayısal ve yüzdesel değerleri ise sırasıyla

şöyledir: 426 adet kagir yapı % 69.8, 184 adet betonarme yapı % 30.1 ve 24 adet ahşap yapı % 0.1 paya sahiptirler.

iii) Yapıların ne durumda oldukları araştırıldığında, bunların çoğunun eskimeye yüz tutmuş, ancak hala ayakta durur ve kullanılır oldukları görülmüştür. Bunlar 245 adettir ve toplam yapıların % 40.1' i bu durumdadır. İyi durumda olan yapılara da sıkça rastlamak mümkündür. Özellikle ticari amaçla kullanılan yapılar sürekli olarak bakımlı tutulmaktadır. 170 adet olan bu yapılar, % 27.8 paya sahiptirler. Harap, boş ve terkedilmiş durumdaki yapılar ise 195 adettir ve % 32.1 oranındadırlar.

iv) Semtte anıtsal değeri olan, çevresel değeri olan ve çevreye aykırı düşen yapılar olmak üzere, temelde üç grup yapı tesbit edilmiştir.

Ancak Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nda yaptığımız arşiv tarama çalışması, semtte bazı yapıların tescilden düşürüldüğünü ortaya çıkartmıştır. Oysa semtte korunmaya değer daha pek çok yapının bulunduğu ortadadır.

II.2. Konut Özellikleri:

Kumkapı'nın konut özellikleri, tarihi gelişimine bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Semt XV.yy'ın 2. yarısında, moloz, taş ve kerpiçten yapılmış tek katlı konutların bulunduğu bir yerleşim birimidir. Son yıllara gelindiğinde, konutların % 77.9'unun 3 katlı, % 19.4'ünün 3'ten fazla katlı ve % 2.7'sinin 1 katlı olduklarını görüyoruz⁸.

Bu değişimde en büyük rolün yangınlarda olduğunu da unutmamak gerekir. XVII. yy.'dan XX.yy başlarına kadar çok büyük yangınlara sahne olan Kumkapı, her büyük yangının ardından yeni bir köhüt yapısı ile tekrardan düzenlenmiştir.

Bugün bilinen formuyla Kumkapı, 2-3 katlı kagir sıra ev dizilerinden oluşan bir dokuya sahiptir. Gösterişli demir kapıları, cumbalar, cumba üstlerindeki dökme demir parmaklıklı balkonlar ve kornişleri ile sade ama bir o kadar da zengin tipolojik özellikler taşır.

⁸ GÖRGÜLÜ T., İstanbul'da Tarihi Süreç İçerisinde Azınlıkların Yaşadıkları Bölgelerde Mülkiyetle İlgili Sorunların Binalardaki Fiziksel ve İşlevsel Etkilerinin İncelenmesi, Yıldız Üniversitesi mimarlık Fakültesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 92-93

⁷ GÖKÇEN D. S., "Kumkapı Muhsine Hatun Mahallesi Kent İzleği", Mimar Sinan Üniversitesi, Şehircilik Bölümü, Yüksek Lisans Seminer Ödevi, İstanbul 1992, Giriş Bölümü.

Bu evleri, genellikle yarısı zemine gömülü bir bodrum, bir zemin ve iki kattan oluşan, taş ve tuğladan kagir malzeme ile inşa edilmiş, sıvalı, dar cepheli, çıkmalı, kat seviyelerinde korniş bulunan, gabarileri birbirine çok yakın, çatuları alaturka kiremit örtülü, cephe elemanları oldukça sade gösterişsiz konutlar olarak tanımlamak mümkündür.

III. Sosyal Yapı

III.1. Tarihsel Gelişim Sürecinde Kumkapı'da Nüfus Hareketleri:

II. Mehmed'in İstanbul'u fethedip Bizans İmparatorluğu'na son verdiği dönemlerde, şehrin nüfusunun büyük kısmını Rumlar oluşturmaktaydı. Rum nüfuzunu kırmak amacıyla, Fatih Anadolu'dan İstanbul'a yerleştirmek üzere çok sayıda Türk ve Ermeni aktarmıştır⁹. Bunlar İstanbul'un ilk Ermenileridir¹⁰. Bu dönemde, asıl şehirde toplam 181 mahalle oluşmuştur¹¹ ve mahallelerde oturanların dininin, mahalledeki evlerin renklerinden anlaşıldığı belirlenmektedir. Buna göre "İstanbul, kar gibi beyaz resmi ve mukaddes binalar bir tarafa bırakılırsa, sapsarı ve kıpkırmızıydı. Ermeni mahalleleri açık kül renkli, Rum mahalleleri koyu kurşuni, Yahudi mahalleleri ise mordu¹². Bu ifadeden yola çıkarak, bu dönemde Kumkapı semtinin, açık kül rengi ve koyu kurşununin kaynaştığı birleşim birimi olduğu sonucuna varabiliriz.

Fatih sonrasında Ermeni nüfusun Sulumanastır, Langa, Yenikapı, Kumkapı ve Hasköy'e yerleştirildiği görülmektedir¹³. Yine bu dönemde, Rum ırkından olan, ancak Türkçe konuşan Karamanlıların bir kısmı da Fatih tarafından Kumkapı'ya yerleştirilmişlerdir¹⁴. Daha sonraları, 1495'te Yavuz Selim de Çaldıran seferinden dönerken, Doğu illerinden 40 bin kafa Ermeni getirterek, bunları, başta Samatya

olmak üzere çeşitli semtlere yerleştirmiştir¹⁵. 1565 ve 1572 yıllarında çıkan emirnameler, hıristiyanlara, camilerin yakınında oturmayı yasaklamıştır¹⁶ ve böylece hıristiyanlar kent içinde Kumkapı'da olduğu gibi kiliseler etrafında toplanmışlardır.

Tüm bunların etkisiyle, Kumkapı'da Ermeni nüfusu zaman içinde artmış, bunlar mevcut mahallelere yerleşerek ya da mahallelerini kurarak, kiliseler yakınında yoğunlaşmışlardır. Bu dönemde İstanbul Ermeni patrikliği, geniş otorite sahibi bir patrikluktur ve bu nedenle Ermeniler arasında en önemli ve nüfuslu makam haline gelmiş, dolayısıyla Kumkapı, stratejik öneme sahip bir merkez olmuştur¹⁷.

III.2. Demografik Yapı:

Semtte yaptığımız anket çalışması, burada yaşayanların % 41'inin ilk yerleşme olarak burada oturduğu, % 56'sının ise ikinci yerleşme olarak Kumkapı'yı seçtiği sonucunu vermiştir. Üçüncü yerleşmesi Kumkapı olanların oranı ise % 63'tür. Kumkapı bugün artık hızlı nüfus hareketlerine sahne olan bir semt olmaktan çıkmıştır. Yine de bu durumun devam edeceğini söylemek pek doğru olmayacaktır. Semtte yaşayanların hemen hepsi buradan taşınmak istediklerini belirtmektedirler. Bunda, konut konfor durumlarının rolü kadar, çevresel hoşnutsuzluğun da büyük payı olduğu unutulmamalıdır.

Bu durum, Kumkapı'nın yakın bir zaman içinde göç verir bir yapıya bürünmesine neden olacaktır.

Burada düşünülmesi gereken husus, Kumkapı'nın gelecekte hangi işlevle yaşayacağıdır. Yapılan araştırma, burada çalışanların % 89'unun hizmetler sektörüne dahil olduğunu ortaya koymuştur. Geriye kalan % 11'lik nüfus ise, küçük sanayi imalat sektöründe görev yapmaktadır. toplam çalışanların % 45'inin kendi hesabına % 28'inin işveren olarak çalıştığı belirlenmiştir. Ankete katılanların % 2'si emeklidir. Yapılan anket çalışması, burada en fazla seyyar satıcıların yaşadığını göstermiştir. Hizmet sektörü içinde belirttiğimiz bu pay, gerçekte "marjinal sektör" olarak değerlendirilmelidir. Semtte rastlanan diğer

⁹ TUĞLACI, a.g.e., s.51.

¹⁰ MANTRAN R., Çev.KILIÇBAY M.A., ÖZCAN E., XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, İstanbul 1991, s.52.

¹¹ KUNTER H.B., "Fatih Devri sonlarında İstanbul Mahalleleri", Vakıflar Dergisi, IV, y.1958, s.246.

¹² de AMICS E., Çev. AKYAVAŞ B., İstanbul, 2 bsk., Ankara 1986, c.1, s.158.

¹³ İstanbul İl Yıllığı, Tarih Bölümü, İstanbul 1973, s.30.

¹⁴ MANTRAN R., Çev.KILIÇBAY M.A., ÖZCAN E., 17. yy.ın İkinci Yarısında İstanbul, 1. bsk. Ankara 1986, c.1, s.66.

¹⁵ KEBELİOĞLU N.V., Tarihte İstanbul Şehri, Galata 1944, s.17.

¹⁶ WIENER MÜLLER W., Bildlexion Zur Topographie Istanbul, Byzantion - Konstantinapolis İstanbul bis Zum Beginn der 17. Jahrhunderts, Tübingen 1979, s.31.

¹⁷ TUĞLACI P., a.g.e., s.61.

meslekler ise, kahvecilik, konfeksiyonculuk ve garsonluktur.

Çalışanların bağlı oldukları sosyal güvenlik kurumları incelendiğinde, bunların yaklaşık % 60'ının hiçbir güvenlik kurumuna bağlı olmadığı, % 28'inin SSK ve % 12' sinin ise Bağ-Kur'a bağlı oldukları görülmüştür.

Semtte eğitim düzeyi çok düşüktür. Yapılan ankete katılanlar arasında, lise ve ortaokul mezunu olanlar yok denecek kadar azdır. Buna karşılık, ilkokulu bile bitirmemiş olanların sayısı ise oldukça yüksektir. Öğrenci nüfusun toplam nüfus içindeki payı % 17 civarındadır. Genç nüfus fazlalığı dikkate alınrsa, bu oranın hiç de yüksek olmadığı ortaya çıkacaktır. İkokulu bitiren nüfus, genellikle daha fazla okumayarak, aynı semt için de veya yakınında ücretli olarak işe başlamaktadır.

IV. Ekonomik Yapı

Kumkapı, tarihsel dönemler boyunca önemli bir liman yerleşmesi olmuş, balıkçı kahveleri ve bol sayıdaki meyhaneleriyle tanınmıştır. İstanbul'daki balıkçı kahvelerinin en güzellerinin Kumkapı'da olduğu, ancak bunların hepsinin yıkıldığı belirtilmektedir¹⁸.

Balıkçılık ve kayıkçılık tarihsel dönemler boyunca Kumkapı'nın geçim kaynakları olmuştur. XX.yy ortalarına kadar Kumkapı işlevsel kimliğini, ahşap balıkçı kulübeleri, mütevazi evleri, kayıkların çekilmesi için inşa edilmiş ahşap korunakları ve meyhaneleri ile sürdürmüştür.

Bugünün Kumkapı'sında sektörel dağılımdan en büyük payı alan sektör, "hizmetler"dir. Meydanın etrafında yoğunlaşan lokanta ve gazinolarla, Çifte Gelinler caddesi boyunca sıralanan butikler, bu sektör içinde en sık rastlanılan hizmet birimleridir. Semtte, birkaç küçük atelye ve konfeksiyon imalatı dışında, hemen hemen hiç bir küçük sanayiye rastlanmamıştır. Sıkça karşılaşılabilecek bir işlev ise, depolamadır. Hizmet sektörüne bağlı olarak ortaya çıkan depolama işlevi, genellikle boş, köhne, terkedilmiş binaların ya da bodrum katların içinde yer almaktadır.

V. Değerlendirme

Bir azınlık yerleşmesi olan Kumkapı'nın dönemler boyu geçirdiği evreler incelendiğinde, semtin gelişiminde etkili olmuş olaylar şöyle sıralanabilir:

¹⁸ DELEON J., *Eski İstanbul'un Yaşayan Tadı*, İstanbul 1989, s.91.

- XVII. yy'dan Cumhuriyet dönemine kadar süren yangınlar, semtin fiziksel dokusunda önemli değişim ve dönüşümlere yol açmıştır.

- 1453'te Fatih'in İstanbul'un fethinden sonra, başka semtlerle birlikte, Kumkapı'ya da Anadolu'dan pek çok Ermeni ve Türk nüfusu getirmesi, sosyal yapıda olduğu gibi, ekonomik yapıda da değişimlere yol açmış; bu zamana dek balıkçılık ve kayıkçılıkla geçinen nüfus, ticaret ve küçük imalat sektörlerine doğru kaymıştır.

- Semtin sosyal yapısına etki eden bir başka dönem, Cumhuriyet dönemi ve mübadele sonrasındır. Bu dönemde, Rum halkının bir kısmı semti terketmiş, bazı kilise ve okullar cemaat yokluğundan kapatılmıştır.

- Daha yakın dönemlerde demiryolu inşası, Kumkapı'daki sahil surlarının zarar görmesine neden olmuş; 1936-1938 yıllarında sahil yolunun açılması, yine fiziksel dokuda önemli bir değişime yol açmıştır.

1930'lu, 1940'lı yılların kozmopolit semti Kumkapı, böylece zaman içinde fiziksel, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla farklılaşarak günümüze gelmiştir. Bugün, içinde dar gelirli nüfusun, bekarların, işçilerin yaşadığı köhnemeye yüz tutmuş konutlarıyla, eski halinden çok farklı bir yapıya sahiptir. Burada sosyal yapının değişiminin büyük rolünü gözardı etmemek gerekir. Aşağıdaki sözler de bunu doğrulamaktadır:

"Belki de Kumkapı'daki gelişme, "bir kentin herkesten ve herşeyden önce kendi sakinlerine uygun gelişmesinin" ne denli doğru bir davranış olduğunu, olmayana ergi ile gösteren bir örnektir. Evet, kent ve semtleri, kendi insanına uygun olarak gelişmeliydi; öncelik yabancılara verilince, gelişme de kentin sakinlerine yarar sağlamıyordu. Nitekim de öyle oldu¹⁹.

Görülüyor ki, Kumkapı semti her yönüyle, her boyutuyla eskimekte ve bozulmaktadır. Burada bizlere düşen görev, öncelikle fiziksel mekanı sağlıklı, uygar ama herşeyin başında geçmişe saygılı yaşanılır bir çevreye dönüştürmek olmalıdır.

¹⁹ ÇEŞNİCİ B., "Kumkapı'ya Ne Oldu?" *"Milliyet Fiesta Eki*, 13.6.1993.